

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Egy hiányzó fejezet nyomában Hans Blumenberg és a politikai mítoszok

A múlt század egyik legkiemelkedőbb német filozófusának, Hans Blumenbergnek 1979-ben megjelent, *Arbeit am Mythos* című, mára klasszikussá vált művéből feltűnő módon hiányzik a politikai mítoszokról szóló fejezet. Ez azért is meglepő, mert a politika mindig is ki volt és van téve a mítologizálási kísérleteknek. A mítosz minden politikai rendszer legitimációjának és minden politikai közösség identitásképzésének fontos eleme, amely egyszerre képes csoportokat elkülöníteni és integrálni. A politika mítologizálása nem exkluzív, hanem természetes és hétköznapi folyamat, minden politikai rend szükségszerű velejárója, amely egyszerre jellemzi a köztársaságokat és monarchiákat, demokráciákat és diktatúrákat, egyenlőségen és hierarchián alapuló rendszereket. Blumenberg könyvének hiányosságára már a kortársak is felhívták a figyelmét, aki azzal hátrította el a kritikát, hogy a politikai mítoszok egy önálló tanulmányt érdemelnének (Müller 2014. 67–78). Ez a könyv ugyan sohasem készült el, de az *Arbeit am Mythos* megjelenése után harmincöt, és a szerző halála után tizennyolc évvel megjelent egy szöveg *Präfiguration: Arbeit am politischen Mythos* címmel a hagyatékából (Blumenberg 2014. 9–49), amely eredetileg a kötet része lett volna, de Blumenberg a megjelenés előtt visszavonta, majd átdolgozta és kibővítette, ám életében már nem jelentette meg. Vajon mi állhatott ennek a kihagyásnak a hátterében? Vajon vannak-e a politikai mítoszoknak a tematikus sajátosságaiakon kívül olyan tulajdonságaik, amelyek a mítoszoktól általában megkülönböztetik? Ha léteznek ilyen különbségek, akkor miben állnak a mítosz formájának és funkciójának tekintetében?

I. HANS BLUMENBERG ÉS A MÍTOSZON VÉGZETT MUNKÁLKODÁS

Blumenberg szerint a mítosz nem egy archaikus korokból itt maradt elavult gondolkodásmód, hanem egy minden korban megtalálható, elementáris antropológiai igényeken alapuló elbeszélő műfaj. A mítosz nem a megismerés tárgya vagy módszere, hanem narratíva. A mítoszok kapcsán az identitásunkhoz kapcsolódó

elbeszélésekkel van dolgunk, nem személytelen struktúrákkal. A mítoszok tehát ősi és örök elbeszélésmintákat tartalmazó történetek, amelyek a legkülönbözőbb variációkban tűnnek fel újra és újra.

A mitológiai hagyomány, úgy tűnik, a variációra s a kiinduló állomány ebben manifesztálódó kimeríthetlenségére épül, amiképpen a zenei variációk témáját is az jellemzi, hogy a felismerhetőség végső határáig változtatható. A mítosz azon jellegzetessége, hogy még a variációkban is megőrződik, hogy felismerhető marad, anélkül hogy ragaszkodna a formula érinthetlenségéhez, az érvényesség speciális módusának bizonyul. [...] A mitológia, miközben hagyománya rögzít bizonyos anyagokat és sémákat, megengedi újdonság és merészség demonstrálását: az adott hagyományban élő közönség otthonossági horizontjától mérhető eltérések demonstrálását. (Blumenberg 2005. 122.)

Ez az alapvető játékoság és esetlegesség azonban Blumenberg szerint egyáltalán nem a mítosz hiányossága, hanem sokkal inkább erénye. A motívumok állandósága, illetve tematikus változékonyságuk teszik alkalmassá a mítoszokat, hogy a különböző hagyományok között, kultúrákat és korokat átlépve, térben és időben folytonosan mozogjanak. Nem merevednek meg, nem válnak mono-teizmussá, ideológiává vagy utópiává, ezért nem is lépnek fel a kizárólagosság igényével. „A mítoszok nem szent szövegek” (Blumenberg 1984. 40). Erejük éppen lényegi meghatározatlanságukban és a következetességről való habozás nélküli lemondásban rejlik (Blumenberg 2005. 122).

A dogmatikus gondolkodásformákkal szemben a mítosznak megvan az az előnye, hogy nem ad végső biztosítékot vagy végleges választ, sokkal inkább annak elviselésében segít, hogy nincsenek végső válaszok. Le kell mondanunk a végső bizonyosságra vonatkozó igényekről, hogy képesek legyünk hiányuk tudatával együtt élni. A mítoszok az elbeszélésekben megjelenő példák révén orientálhatnak ugyan, de ezek sokfélesége és az értelmezéseknek való kitétsége miatt nem merevedhetnek az életet irányító dogmává. Blumenberg szerint a végső bizonyosság hiánya elviselhetőbb és kevesebb fenyegetést jelent az ember számára, mint a dogmatikus gondolkodás bármilyen formája, illetve annak következményei. A mítoszok által hordozott értelem és jelentőség tulajdonképpen ahhoz járul hozzá, hogy a végső kérdések feltevését elhalasszuk, vagy szükségtelenné tegyük, ami az életet ezáltal élhetőbbé teszi. Ez az, amit Blumenberg a mítosz „gondtalanságának” nevez (Blumenberg 2005. 123). A mítosz ugyanis nem állít választás elé és nem követel lemondást sem, ennyiben tehát a szabadság biztosítéka. „A mitológia mint »az ifjú képzelet első virága« az ember lényegi szabadságának elsődleges kifejlése; ez az eredendő szabadság pedig nem értelmezhető valamely korábbi elnyomás tagadásaként” (Blumenberg 2005. 111).

Blumenberg ezekből a sajátosságokból vezeti le a mítosz azon alapvető funkcióját, amely az ember abszolútumtól való tehermentesítését szolgálja (Mar-

quard 2000. 108–120). Az ember a körülötte lévő valóságot hatalmasnak, félelmetesnek és hallgatagnak látja, amely így számára fenyegetésként jelenik meg. A félelem leküzdésére találta fel az ember a mítoszt, amely egyfajta szimbolikus rendként és antropomorfi, ismerősséget sugalló elbeszélésként az ember és az őt fenyegető világ között közvetít. Az ember az elbeszélések révén távolságot nyer, és távolságot tart a vélt vagy valós fenyegetésektől, ami végső soron önfenntartását szolgálja. Erre alapvetően azért van szüksége, mert folytonosan a valóság abszolút és kényszerítő jellegével szembesül. Az ember ezt nem képes felszámolni, még csak alapvetően fenyegető jellegét sem tagadhatja, legfeljebb hatásait enyhítheti azzal, hogy egymással versengő elbeszélésekre osztja fel erre irányuló tapasztalatát.

A mítosz hatóereje szempontjából a következő belátás a fontos: a mitológiai konfigurációk nem az időtlennek vélt emberi rejtélyekre adott régi válaszok meggyőzőereje miatt szólítanak meg, hanem a bennük foglalt kérdések miatt, s e kérdéseket a recepció, illetve a recepció munkája fedezi föl, bontja ki és artikulálja bennük. (Blumenberg 2005. 144.)

Amit ezen a helyen Blumenberg a recepció munkájának nevez, az nem más, mint amit másutt a mítoszon végzett munkálkodásnak hív. Mindez arra utal, hogy a mítosz örökké jelenvaló, de sohasem kész mű, hanem egy folyamat pillanatnyi állapotára vonatkozó reflexió, amely a körülötte levő folytonosan változó világhoz alkalmazkodik. A mítosz tehát ennyiben nagyon is jelenbeli, még ha történeti vonatkozásokból indul is ki. A mítoszban azonban nem az események egymásra következése a fontos, hanem az ismétlődések. A mítosz történeti, de nem történelmi, amíg a történelem minden esetben szingularizál és finalizál, addig a történetek az elbeszélések spontaneitása és szituativitása miatt őrzik és megjelenítik a mítosz szekvenciális jellegét.

A mítosz ezen sajátosságai révén a változásokra reagál, azokat akarja elbeszél-
ni, azoknak akar értelmet adni. Végső soron ezzel magyarázható a mítoszképzés megélénkülése a válságos időszakokban, amelyeket határhelyzetekként érzékelnek. A változás vágya vagy kényszere révén születnek az értelmezések, amelyekkel a kialakult helyzetet a jelenhez lehet kötni, és valamilyen módon a jövő irányát is ki lehet jelölni minden alapvető bizonytalanság ellenére. Mindez állhat a régi mítoszok felelevenítésében vagy az ismert minták új mítoszokba szövésében, a lényeg az ismeretlen leküzdése az ismert révén: „a mítoszbefogadás nemcsak a mítosz anyagát járja körül, s nem is csupán annak formális struktúráit utánozza, hanem eljárásának megvan a maga sajátos következetessége, mintegy a célirányossága” (Blumenberg 2005. 139). Ennek első lépése minden esetben a meghatározatlan dolgok megnevezése volt, hiszen csak ezek után lehet történetet mesélni róla. Jóllehet a név, sőt a róla szóló tudás sem tünteti el a félelmet, de megnyitja a teret a narratívák számára, amelyek elterelik a végső kérdése-

ket, illetve elveszik azok élet, ezzel járulva hozzá a megfelelő túlélési stratégiák kialakításához. A mítosz lényegében egy kerülőút (*Umweg*), amely arra szolgál, hogy a végső kérdéseket ne kelljen végérvényesen megválaszolni, és hogy a hiány tudatával megtanuljunk együtt élni.

Figyelemre méltó, hogy ebből a szempontból Blumenberg a tudománynak hasonló funkciót tulajdonít, mint a mítosznak. A tudomány adhat tudást, sőt nagyon is megalapozott és pontos ismeretet az ismeretlenről, de a félelmet ezzel nem számolja fel. Lehet a vírusokról és baktériumokról nagyon alapos és pontos tudásunk, de a tudomány csakis akkor képes leküzdeni a hozzájuk kapcsolódó félelmet, ha maga is mitologizálódik, és történetet kezd mesélni. Ebből fakad Blumenberg azon belátása, hogy a mítosz és a tudomány nem egymást kölcsönösen kizáró gondolkodásmódok, hanem az elbeszélésekben összefonódó és egymást kiegészítő tudásformák. Abból a viszonylag kézenfekvő tényből következtet erre, hogy „a kozmogóniai mítoszok még a teoretikus kozmogóniák korában is óriási vonzerővel bírnak” (Blumenberg 2005. 144). A tudomány nem képes meghaladni a mítoszokat, mert nem azokra a kérdésekre válaszol, amelyek azok szempontjából a leglényegesebbek. A tudomány nem is tesz fel olyan kérdéseket, „amelyeket nem tart a saját eszközeivel megválaszolhatónak” (uo.).

II. A MÍTOSZ POLITIKAI VONATKOZÁSAI

Joggal merülhet fel, hogy ha egy olyan mítoszcérékeny terület, mint a politika, kimaradt az egyik legátfogóbb műből, amely a mítoszokról szól, akkor feltételezhető, hogy annak komoly koncepcionális okai vannak, amelyekre Blumenberg nyilvánvalóan felfigyelt. Vajon miben áll a politikai mítosz tartalmi hangsúlyokon és implikációkon túlmutató egyedisége, amely végül a kötetből való kiagyást és az önálló tanulmányként való megfogalmazást eredményezte?

Blumenberg a politikai mítosz kapcsán a prefiguráció fogalmából indul ki, amely eredetileg az Ószövetség eseményeit és jövődöléseit Jézus Krisztussal és az evangéliummal összekötő tipológiai kapcsolatteremtést jelentette. A latin *figura* a görög *τύπος* fordítása, amelynek jelentése: 'forma, alak, példa, minta'. Vélhetően Szent Pál volt az első, aki a fogalmat a mintaadó példa értelmében használta (Phil 3,17 és I. Kor. 10, 11). A *τύπος* ebben az értelemben lehet valós vagy kitalált személy, konkrét vagy elképzelt esemény, illetve valamilyen általános jelentéssel bíró helyzet, a lényeg az, hogy valamilyen történelmi utalással rendelkezzen a jelen értelmezése és megítélése szempontjából (Mayer 2015. 114). A jelenre való vonatkoztatás alapulhat analógián és összehasonlításon is.

A prefigurációt Blumenberg úgy érti, mint egy a cselekvést befolyásoló vagy egyenesen irányító motivációt, amely ott hat elsősorban, ahol a cselekvés iránya nem evidens, mégis cselekedni kell. A prefiguráció ennek értelmében tehát

elsődlegesen egy „döntési segítség” (*Entscheidungshilfe*) (Blumenberg 2014. 9), amely annak az elképzelésnek felel meg, hogy a történelmi és politikai helyzetek párhuzamokat mutatnak fel, és ami egyszer már lehetséges volt, az újra lehetséges lesz, amit egyszer már megtettek, újra meg lehet tenni, és mindez fölöslegessé teszi, hogy hosszasan mérlegeljenek vagy bizonytalankodjanak olyan helyzetekben, amikor egyébként dönteni kell. Egy adott helyzet felidézésével el lehet kerülni a döntésre való hosszas várakozást. Akinek sok ideje van, többet mérlegelhet ugyan, de a hosszas megfontolás nem vezet automatikusan jobb döntéshez. A döntések folyamata során mindig eljutunk egy olyan pontig, amikor a további megfontolások és érvek már nem segítenek, és a döntést nem lehet tovább elodázni, dönteni kell.

A prefiguráció pragmatikus hozadéka az, hogy segít tájékozódni egy egyébként átláthatatlan helyzetben; amikor cselekvési kényszer áll elő egy bizonytalan helyzetben, és nincs idő minden lehetőséget kellő alaposítással mérlegelni. Ha a választott prefiguráció a maga kontextusában eléggé ismert és jelentős ahhoz, hogy a cselekvést a mindenkori értelmezésnek megfelelően elindítsa, akkor az általában azonnali elfogadásra és követésre talál, a prefiguráció értelmezőjét pedig felmenti az önkényesség vádjától. Blumenberg szerint ezek a körülmények legitimitást kölcsönöznek a döntésnek, amennyiben az ismertre vezetnek vissza az ismeretlent. Ha egy döntés következményei tekintetében esetleges, és ezért előzetesen megalapozhatatlan, akkor is szükség van egy olyan mintára, amely mintegy magától értetődőséget sugallva anticipálja a döntést. „A prófécia lényeges elem az uralkodás új technikájában” (Cassirer 1997. 45). Blumenberg szerint a prefigurációk szükségszerűen megelőzik a döntést, ugyanakkor a döntés legitimitációjaként is hivatkozik rájuk, ami sokkal inkább a mitológiai mintázatok különböző elbeszélésekben megnyilvánuló utólagos, a megalapozást és az elfogadtatást szolgáló funkciójára utal, ennyiben tehát nem pre-, hanem valójában „posztfigurációról” van szó. Végül soron meglehetősen nehéz eldönteni, hogy a figuráció előzetes vagy utólagos funkciójában teljesedik-e ki inkább. A döntést megelőzi-e valamilyen értelmezési minta, vagy a már meghozott döntés kapcsán érzünk készletet arra, hogy valamilyen autentikusnak tekintett történelmi hivatkozással azt megindokoljuk, vagy a magunk és mások megnyugtatósága érdekében legalábbis alátámasztjuk?

Erre a kérdésre jórészt azért lehetetlen végleges választ adni, mert a prefiguráció jelentősége nem eleve adott, hanem a mítoszon végzett munka során alakul ki, ami értelmezések iránti nyitottságának legfontosabb bizonyítéka. Azért nehéz az utólag képződő kapcsolat hatását feltérképezni, mert mindig van benne valami példaszerű. Ebből származik az a további belátás, hogy a prefigurációk mint megelőlegezések meglehetősen pontatlanok és esetlegesek, így a súlyt számukra sokkal inkább az ismétlés biztosítja. Az ismétlés minden mítosz alapja, ami a kiválasztás esetlegességét ellensúlyozza. A mítosz ismétlődése a rítusban nyeri el formáját, és így tesz szert általános elfogadásra.

A prefigurációkban a mítosz hordozza a jelentőséget, ami azonban kétértelmű, mivel nemcsak a kiválasztás révén elnyert fontosságot, hanem az adott esetre alkalmazott jelentést is hordozza. Jelentősége abban áll, hogy olyan retorikai figurákat képes alkotni, amelyek minden gyanú felett állnak, mindenki számára ismertek és elismertek, ezért senki sem kérdez rá annak eredetére vagy igazságtartalmára, hanem a döntést igazolja, és ennek alapján szükségszerűnek és megmásíthatatlannak látják. Aki ezt a hivatkozást elveti, nem magát a hivatkozás jogosságát kérdőjelezi meg, hanem azt a történelmi mítoszt, amelyre adott esetben hivatkoznak (Blumenberg 2014. 15). A prefiguráció mindig a múltra hivatkozik, és az azt elbeszélő abból indul ki, hogy a múlt jelen van a mostban, üzeneteket küld számára, amelyeket csak megfelelően kell értelmezni, és akkor segítenek megfelelő döntéseket hozni vagy megindokolni.

III. HÁROM PÉLDA

Blumenberg a prefiguráció politikai mítoszokban való működését három példán keresztül elemzi. Az első Nagy Sándor, aki például Xerxész perzsa háborúk idején bemutatott áldozatát másolja, és annak értelmét megfordítva a görög föld és Ázsia egyesítését ígéri (Blumenberg 2014. 15–18). II. (Hohenstauf) Frigyes a prefiguráció révén már önmagát mitizálja, és saját jelentőségét olyan módon értelmezi, hogy kijelöli helyét a világtörténelemben, és önmagának egyedülálló történelmi funkciót tulajdonít. Frigyes egészen odáig megy, hogy saját élettörténetét Jézus Krisztus történetével hozza összefüggésbe, és ezzel egyben magát is üdvtörténeti kontextusba állítja (Blumenberg 2014. 19). Halála után Frigyes alakja mindenféle további mitizálás alapjául szolgált, voltak, akik tagadták halálát és visszatérését várták (Münkler 2009. 38–39). A prefiguráció legmagasabb szintjét Blumenberg szerint Hitler érte el, akinek ez iránti érzékenységét Goebbels naplói alapján követi nyomon. Hitler mindenütt a történelem ismétlődését látja, de ha kell, akkor annak értelmét és üzenetét képes bármikor az ellenkezőjére fordítani. Goebbels leírásai alapján a realitásérzék teljes elvesztésére következtethetünk, amit az indokolatlan csodavárás mellett elsősorban az értelmezésminták teljesen következetlen változásai bizonyítanak. Ezek az elképzelések Hitler számára elsősorban II. Nagy Frigyes személyében manifesztálódtak, aki így a 18. század háborúinak történetét vetítette a második világháború eseményeire. „Hitler [...] egyfajta védőszentnek és a győzelem biztosítékának tekintette Frigyeset”, akire úgy gondolt, mint egy hatalmas, népéért ellenségeivel hősies harcot vívó magányos uralkodóra, akivel ezért egyre inkább azonosult (Münkler 2012. 183).

Nagy Frigyes példájára hivatkozott Hitler az 1944. augusztus 31-én megtartott helyzetmegbeszélésen is, miután a középső hadseregcsoport ellenállása összeomlott, és a front gyorsan közeledett nyugat felé: „Minden körülmények között folytatni

fogjuk a harcot, amíg, mint Nagy Frigyes mondta, valamelyik átkozott ellenségünk bele nem fárad a háborúba, és olyan békét nem köthetünk, amely ötven vagy száz évre életet biztosít a német népnek, és amely mindenekelőtt nem gyalázza meg úgy a becsületünket, mint ahogyan 1918-ban történt.” (Münkler 2012. 184.)

Ha konkrétan vizsgáljuk az egyes prefigurációkat, jól látszik, hogy Hitler milyen önkényesen járt el azok értelmezése során. Az sem bizonytalanította el magyarázóerejébe vetett hitét, hogy miután a német előrenyomulást 1941 decemberében Moszkva előtt a szovjet csapatok megállították, Napóleonra utalva kijelentette: a történelem nem ismételheti önmagát; 1945. április 12-én, amikor már mindenki számára világos és egyértelmű volt a háború elvesztése, úgy vélték, hogy Roosevelttel amerikai elnök halálával megtörtént a várva várt csoda, amely mintegy kétszáz évvel korábban Nagy Frigyes birodalmát is megmentette.

Amikor ezt Goebbels röviddel éjjel után megtudta, azonnal felhívta Hitlert, és a következő szavakkal hozta tudomására a hírt: „Mein Führer, fogadja jókívánságaimat, Roosevelttel halott.” A gondviselés lesújtott legbőszebb ellenfelünkre [...], olyan csoda ez, mint Erzsébet cárnő halála. Íme, itt a fordulat, semmi nincs elveszve. (Münkler 2012. 186.)

Az első esetben Hitler úgy látta, hogy a történelem nem ismételheti magát, míg a másodikban egyértelműen arra utalt, hogy a történelem szükségszerűen ismétlődik. Az első a prefiguráció ismétlődésére hivatkozik, a másik kizárja azt (Blumenberg 2014. 36). Hitler értelmezésének sajátossága, hogy nincs benne egyetlen olyan racionális elem sem, amely az összevetés alapjaira és érvényességére rákérdezne, ehelyett önkényesen változtatja véleményét az elődök példaadása, a történelem ismétlődése, illetve ezek elutasítása között, attól függően, hogy éppenséggel melyik szolgálja inkább retorikailag kifejezett érdekeit. Bármilyen ellentétes is a két értelmezés, annyiban mindenképpen hasonlítanak, hogy azokban a történelem egy önálló cselekvőként van jelen, amely saját logikáját követi. Egyik sem kötődik már valódi döntési helyzethez, legfeljebb az értelmezés önkényességéhez.

A prefiguráció által hordozott jelentés mindig homályos és pontatlan, de ez a tulajdonság nem hátrány, hanem előny abban a tekintetben, hogy megnyitja az utat a legváltozatosabb interpretációk előtt, így válva alkalmassá a bizonytalan helyzetekben való értelemadásra és elfogadásra. Mindazonáltal a nácik példája kivezet ezen lehetőségek közül, mert ők valójában már önmagukat mitizálják: a történelmi kort nemcsak közelítik saját korukhoz, hanem azzal egyenesen össze is keverik. Hitler úgy vélte, hogy uralmának végével együtt jön el a világvége is. A nácik már nem tartanak semmiféle távolságot a megelőző eseményektől, magukat egyszerűen azok közvetlen folytatásainak tartják. Nem mérlegelik a konkrét helyzet és a kontextusok különbségeit, csakis imaginárius analógiák-

ban gondolkodnak és léteznek. Az analógia itt már nem egy helyzet megértését vagy egy döntés meghozatalát szolgálja, hanem a valósággal való kapcsolatot lehetetlenné téve, mintegy annak helyére lép (Nicholls–Heidenreich 2014. 145). Ez már a teljes őrület és összeomlás képe, amely azonban nemcsak az adott helyzetre, hanem az értelem egészére, illetve a valóság érzékelésére vonatkozik. Kétségtelen, hogy a náci esete meglehetősen szélsőséges, de a politikai mítoszok kapcsán gyakran nehéz megállapítani, hogy a mitikus elbeszélés hol csap át hagymázos ideológiákba és azokat szolgáló történelemképekbe.

A náci vezetés előrehaladott realitásvesztése alapjaiban alakította át a mítosz funkcióját, ezért ebben az esetben a prefiguráció már nem a tájékozódást vagy a döntést segítette elő és nem is a helyzet elfogadását szolgálta, hanem az immár lehetlenné vált lehetőségek pótléka lett. Egy olyan alternatív valóságot hozott létre, amely már csak groteszk módon emlékeztetett a mítosz eredendő játékosságára. Blumenberg számára a mítoszon való munkálkodás nem lehet a propaganda eszköze, mert a mítosz a retorika védelmét, a vonakodást és távolságtartást kell hogy szolgálja, és nem lehet az abszolútumra való törekvés eszköze, sokkal inkább annak terhe alól való mentesülés. Van igazság abban a megállapításban, hogy Blumenberg mítoszfelfogása túlzottan esztétizáló, és teljesen figyelmen kívül hagyja a mítosz dogmatikus vagy ideologikus felhasználásának lehetőségeit, ezzel együtt érthető, hogy a mítoszból szóló gondolatait nem akarta feláldozni a prefigurációval való politikai szándékú totalizáló visszaélés kedvéért, ezért nem is csodálkozhatunk azon, hogy könyvéből végül kihagyta a politikai mítoszokról szóló fejezetet.

IRODALOM

- Blumenberg, Hans 1984. *Arbeit am Mythos*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Blumenberg, Hans 2005. A mítosz valóságfogalma és hatóereje. In uő: *Hajótörés nézővel*. Ford. Király Edit. Budapest, Atlantisz. 105–197.
- Blumenberg, Hans 2014. *Präfiguration. Arbeit am politischen Mythos*. (Hrsg.) Angus Nicholls és Felix Heidenreich. Berlin, Suhrkamp.
- Cassirer, Ernst 1997. A modern politikai mítoszok technikája. Ford. Nagy László. In Zentai Violetta (szerk.) *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium. 37–50.
- Marquard, Odo 2000. Entlastung vom Absoluten. In memoriam Hans Blumenberg. In uő: *Philosophie des Stattdessen*. Stuttgart, Reclam. 108–120.
- Mayer, Tobias 2015. Umstrittene Präfiguration. Politische und theologische Typologien in einem Nachlassfragment Hans Blumenbergs. In Alexander Gaderer – Barbara Lumesberger-Loisl – Teresa Schweighofer (hrsg.) *Alles egal? Theologische Reflexionen zur Gleichgültigkeit*. Freiburg–Basel–Wien, Herder. 111–123.
- Müller, Götz 2014. Rezension von Arbeit am Mythos. In Blumenberg 2014. 67–78.
- Münkler, Herfried 2009. *Die Deutschen und ihre Mythen*. Berlin, Rowohlt.
- Münkler, Herfried 2012. *A németek és mítoszaik*. Ford. Liska Endre. Budapest, Európa.
- Nicholls, Angus – Heidenreich, Felix 2014. Nachwort der Herausgeber. In Blumenberg 2014. 83–146.